

कोविड -19 काळात वृद्धांची सामाजिक, मानसिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक स्थिती - एक अभ्यास**प्रा. ज्ञानोबा धनराज गायकवाड**

समाजशास्त्र विभाग

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी,

ता. जि. धाराशिव

प्रस्तावना**को**

विड-19 ही केवळ एक संसर्गजन्य रोगाची साथ

नव्हती, तर ती संपूर्ण जगाला हादरवून टाकणारी एक अभूतपूर्व आरोग्य व सामाजिक आपत्ती होती. २०१९ च्या अखेरीस चीनमधील वुहान शहरातून सुरू झालेली ही साथ, काही महिन्यांतच संपूर्ण जगभर पसरली आणि मार्च २०२० मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) तिला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले.

या महामारीने सर्व वयोगटांवर परिणाम केला असला, तरी वृद्ध व्यक्ती या संकटात विशेषतः अधिक संवेदनशील ठरल्या. वयामुळे रोगप्रतिकारक शक्ती कमी झालेली असल्याने, त्यांना संसर्गाचा धोका अधिक होता. त्याचबरोबर, सामाजिक अंतर, लॉकडाऊन आणि आरोग्य व्यवस्थेवरील ताण यांमुळे वृद्ध व्यक्ती विविध अडचणींना तोंड देत होत्या. या पार्श्वभूमीवर, कोविड-19 च्या काळात वृद्धांची सामाजिक, मानसिक, आर्थिक आणि आरोग्यविषयक स्थिती कशी होती, याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

अभ्यासाची गरज

कोविड-19 महामारीचा प्रभाव सर्व वयोगटांवर झाला असला, तरी वयोवृद्ध व्यक्ती या संकटाच्या काळात सर्वाधिक धोक्याच्या आणि असुरक्षित स्थितीत होत्या. वयाच्या वाढीसोबत शरीराची रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होत जाते, त्यामुळे वृद्ध व्यक्तींसाठी कोविड-19 हा आजार अधिक गंभीर ठरत होता.

महामारीच्या काळात लादण्यात आलेले लॉकडाऊन, सामाजिक अंतर राखण्याचे बंधन, आरोग्य सेवांमध्ये अडथळे, आणि कुटुंबीयांपासून दूर राहण्याची वेळ

आल्यामुळे अनेक वृद्धांना सामाजिक अलगाव, मानसिक तणाव, नैराश्य व असुरक्षिततेची भावना यांना सामोरे जावे लागले. याशिवाय, औषधोपचार, नियमित तपासण्या व वैद्यकीय सेवा यांचा अभाव, आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत बंद होणे, मूलभूत गरजांमध्ये अडचणी आणि डिजिटल साधनांबाबत असलेली अपरिचितता यामुळेही त्यांच्या जीवनशैलीवर गंभीर परिणाम झाला. अशा परिस्थितीत वृद्ध व्यक्तींनी अनुभवलेली संकटे, त्यांच्या गरजा, समस्या आणि त्यांच्यावर झालेला बहुआयामी परिणाम समजून घेणे, भविष्यातील धोरणे ठरवताना अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळेच, कोविड-19 महामारीच्या पार्श्वभूमीवर वृद्धांची सामाजिक, मानसिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक स्थिती यांचा अभ्यास करणे आजच्या घडीला काळाची गरज ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1. कोविड काळात वृद्धांच्या शारीरिक आरोग्यावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
2. सामाजिक व मानसिक आरोग्यावर काय परिणाम झाला हे समजून घेणे.
3. वृद्धांना मिळालेल्या शासकीय, सामाजिक, व कुटुंबीय सहाय्याचा आढावा घेणे.
4. त्यांची आर्थिक स्थिती व त्यावरील परिणाम समजून घेणे.

संशोधन पद्धती

- **नमुना:** 60 वर्षांवरील शहरी व ग्रामीण भागातील 100 वृद्ध.
- **सर्वेक्षण साधने:** प्रश्नावली व दूरध्वनीद्वारे मुलाखती.
- **तथ्य विश्लेषण:** गुणात्मक विश्लेषण.

आरोग्यविषयक परिणाम :-

कोविड-19 संसर्गाचा सर्वाधिक धोका हा वृद्ध व्यक्तींना होता. वयाच्या वाढीसोबत शरीराची रोगप्रतिकारक शक्ती कमी झाल्यामुळे, वृद्धांमध्ये संसर्गानंतर गंभीर लक्षणे दिसून येण्याची शक्यता अधिक होती. त्यामुळे अशा रुग्णांना रुग्णालयात दाखल करणे, व्हेंटिलेटरची गरज भासणे आणि मृत्यूचा धोका देखील लक्षणीयरीत्या वाढलेला आढळला. या काळात सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेवर प्रचंड ताण पडल्यामुळे, अनेक रुग्णालये आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे केवळ कोविड रुग्णांच्या उपचारासाठी आरक्षित करण्यात आली. परिणामी, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयरोग, संधिवात, फुफ्फुसविकार यांसारख्या दीर्घकालीन आजारांनी ग्रस्त वृद्धांना आवश्यक ती नियमित आरोग्य सेवा मिळणे कठीण झाले.

औषधोपचार, तपासण्या, निदान आणि पुनर्वसनाच्या सुविधा या सर्वांवर परिणाम झाला. याशिवाय, लॉकडाऊनमुळे वाहतुकीवर निर्बंध असल्यामुळे रुग्णालयापर्यंत पोहोचणे, आरोग्य सेवांसाठी आवश्यक मदतनीस व्यक्तीची अनुपलब्धता, आणि संसर्ग होण्याची भीती या कारणांमुळेही वृद्धांच्या आरोग्य स्थितीत अधिक बिघाड झाला. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे टेलिमेडिसिनसारख्या डिजिटल सेवांचा उपयोगही अनेक वृद्धांना करता आला नाही. परिणामी, त्यांच्या आरोग्य समस्यांकडे वेळेवर लक्ष न दिल्याने काही प्रकरणांमध्ये शारीरिक स्थिती अधिक गंभीर झाली आणि काहीजण मृत्यूमुखीही पडले.

मानसिक व सामाजिक परिणाम:- कोविड-19 महामारीच्या काळात लागलेल्या लॉकडाऊन, सामाजिक अंतराच्या अटी आणि बाह्य संपर्कावरील निर्बंध यांचा वृद्धांच्या मानसिक व सामाजिक जीवनावर मोठा परिणाम झाला. समाजजीवनापासून अलिप्त राहावे लागल्यामुळे अनेक वृद्ध व्यक्तींनी एकटेपणा, भीती, असुरक्षितता, नैराश्य आणि चिंता यांचा तीव्र अनुभव घेतला. काही वृद्धांमध्ये अस्तित्वाचा संघर्ष, मृत्यूची भीती, तसेच जवळच्या व्यक्तींशी प्रत्यक्ष भेट होण्याची अनुपलब्धता यामुळे मानसिक अस्थिरतेची लक्षणे वाढली. सामाजिक संवाद, आप्तेष्टांशी नियमित भेटीगाठी, धार्मिक व सामाजिक समारंभांमध्ये सहभाग ही वृद्धांच्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी अत्यंत गरजेची

बाब असते. परंतु महामारीच्या काळात हे सर्व अचानक थांबले. विशेषतः एकट्या राहणाऱ्या वृद्धांना कोणतीही सामाजिक साथ लाभत नव्हती, ज्यामुळे त्यांच्यावर मानसिक ताण अधिक वाढला.

वृद्धाश्रमात राहणाऱ्या वृद्धांची स्थिती आणखी कठीण होती. बाहेरच्या व्यक्तींचा प्रवेश प्रतिबंधित झाल्यामुळे त्यांना आप्तेष्टांशी संवाद साधण्याची संधीच उरली नाही. काही ठिकाणी कर्मचाऱ्यांच्या अनुपस्थितीमुळे देखभाल आणि संवादाची कमतरता निर्माण झाली. परिणामी, वृद्धाश्रमातील वृद्धांमध्ये भावनिक दुर्लक्ष, निराशा व मानसिक अस्वस्थतेची पातळी अधिक तीव्र झाली. तसेच, इंटरनेट वा डिजिटल संवादमाध्यमांबद्दलची अपरिचितता आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव यामुळे अनेक वृद्धांना व्हिडिओ कॉल, ऑनलाइन संवाद यांचा लाभ घेता आला नाही. त्यामुळे 'डिजिटल दरी' (Digital Divide) हे मानसिक एकाकीपणाचे आणखी एक कारण ठरले.

सामाजिक भेदभाव व उपेक्षा:-

कोविड-19 महामारीच्या काळात वृद्धांप्रती असलेली सामाजिक उपेक्षा आणि वयोवर्षावर आधारित भेदभाव अधिक ठळकपणे समोर आला. काही देशांमध्ये वैद्यकीय सुविधा मर्यादित असल्याने तरुणांना प्राधान्य देण्याचे धोरण राबवले गेले, ज्यामुळे वृद्धांना उपचारांपासून दूर ठेवण्याचे प्रकारही घडले. यामुळे वृद्ध व्यक्तींना समाजात आपले स्थान दुय्यम असल्याची भावना निर्माण झाली. त्यांच्या आत्मसन्मानावर आणि सामाजिक स्वाभिमानावर मोठा आघात बसला. वृद्ध हे समाजाच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान देणारे घटक असूनही, संकटकाळात त्यांच्याकडे 'कमकुवत' किंवा 'अडथळा' म्हणून पाहिले गेले. काही ठिकाणी त्यांना संसर्गाच्या भीतीपोटी घरात एकटे राहायला लावण्यात आले, तर काही वृद्धांना कुटुंबीयांकडूनही दुर्लक्षित केले गेले. या उपेक्षेने त्यांच्यात भावनिक तुटवडा आणि परावलंबित्वाची भावना वाढीस लागली. सामाजिक माध्यमांवरसुद्धा वयोवृद्धांविषयी उपरोधिक, टवाळीची किंवा नकारात्मक भाषा वापरण्यात आली, जी वृद्धांविषयीच्या सामाजिक दृष्टिकोनात असलेल्या असंवेदनशीलतेचे प्रतिबिंब होती. अशा परिस्थितीत समाजातील वृद्धांची आत्ममूल्य आणि सामाजिक अस्मिता डळमळीत झाली,

आणि या उपेक्षेने त्यांच्यात मानसिक असुरक्षिततेचे प्रमाण अधिक वाढवले.

आर्थिक परिणाम :-

कोविड-19 काळात वृद्धांच्या आर्थिक स्थितीवर मोठा परिणाम झाला. अनेक वृद्ध व्यक्तींचे उपजीविकेचे स्रोत जसे की निवृत्तीवेतन (पेंशन), छोट्या प्रमाणातील व्यवसाय, हाताशी मिळणारी कामे किंवा घरगुती वस्तू विक्री या सर्व गोष्टी लॉकडाऊनमुळे पूर्णतः थांबल्या. यामुळे नियमित आर्थिक मदत बंद पडली आणि अनेकांना जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करणे कठीण बनले. कोविडच्या पार्श्वभूमीवर बाजारपेठा बंद झाल्या, वाहतूक ठप्प झाली आणि गरजेच्या वस्तू महागल्या किंवा उपलब्धच राहिल्या नाहीत. याचा थेट परिणाम वृद्धांच्या खर्च व्यवस्थापनावर झाला. विशेषतः ग्रामीण भागातील वृद्ध व्यक्तींना अन्नधान्य, औषधे किंवा वैद्यकीय सेवा यांसारख्या मूलभूत गोष्टी मिळवणे फार कठीण झाले. यासोबतच, सरकारकडून मिळणाऱ्या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी आवश्यक असलेल्या डिजिटल पद्धती जसे की ऑनलाईन फॉर्म, मोबाईल व्यवहार, QR कोड पेमेंट यामध्ये अनेक वृद्धांना तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव जाणवला. त्यामुळे आर्थिक व्यवहार करताना त्यांना अपमान, असुरक्षितता आणि परावलंबित्वाचा अनुभव आला. काही वेळा आर्थिक फसवणूक किंवा चुकीच्या सल्ल्यामुळे त्यांच्या बचतीवरही संकट कोसळले. अशा स्थितीत वृद्धांचे आर्थिक स्वातंत्र्य डळमळीत झाले आणि त्यांच्या आत्मसन्मानाला मोठा धक्का बसला. ही आर्थिक संकटे केवळ पैशापुरती मर्यादित नव्हती, तर त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्यावरही खोल परिणाम करणारी ठरली.

निष्कर्ष :-

कोविड-19 ही केवळ एक वैद्यकीय आपत्ती नव्हती, तर ती एक सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिक संकटाची परीक्षाही होती. या महामारीने विशेषतः वृद्ध व्यक्तींवर सर्वाधिक परिणाम केला. वयामुळे आधीच असणारी कमजोरी, आजारपण, एकटेपणा आणि सामाजिक परावलंबित्व यामुळे कोविड-19 काळात वृद्धांचे आयुष्य अधिक असुरक्षित बनले. त्यांना आरोग्यसेवा, सामाजिक संवाद, आर्थिक साधने आणि मानसिक आधार या

सगळ्यांची कमतरता भासत होती. या अभ्यासातून हे स्पष्टपणे दिसून आले की, अशा आपत्तीच्या काळात वृद्धांचे आरोग्य, मानसिक स्थिती आणि आर्थिक सुरक्षितता ही केवळ त्यांच्या कुटुंबियांची नव्हे, तर संपूर्ण समाजाची आणि शासनाचीही सामूहिक जबाबदारी आहे. महामारीसारख्या संकटाच्या काळात वृद्धांच्या गरजा आणि त्यांच्या सन्मानाचा विचार करूनच धोरणे, सुविधा व सेवा विकसित केल्या गेल्या पाहिजेत. भविष्यातील अशा आपत्तींना सामोरे जाताना वृद्धांचे अधिकार, त्यांच्या गरजांची पूर्तता आणि त्यांना आधार देणारी सामाजिक यंत्रणा अधिक मजबूत असणे गरजेचे आहे. कोविड-19 अनुभवातून शिकून वृद्धांसाठी अधिक संवेदनशील, समावेशक आणि न्याय्य सामाजिक व्यवस्था निर्माण करणे हीच या अभ्यासाची सर्वात महत्त्वाची शिफारस आहे.

संदर्भ (References):

1. सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्रे, डॉ. प्रदिप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
2. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO). (2020). कोरोनावायरस रोग (COVID-19) महामारी. संकेतस्थळावरून घेतले: <https://www.who.int>
3. भारत सरकार, सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय. (2021). कोविड-19 चा भारतातील ज्येष्ठ नागरिकांवर झालेला परिणाम.
4. हेलपेज इंडिया. (2020). द सायलेंट टोर्मेंट: कोविड-19 आणि भारतातील वृद्ध. संकेतस्थळावरून घेतले: <https://www.helpageindia.org>
5. अगरवाल, ए., आणि शर्मा, आर. (2021). कोविड-19 चा भारतातील वृद्धांवर मानसशास्त्रीय प्रभाव: आव्हाने आणि सामना करण्याच्या रणनीती. जर्नल ऑफ जेरियाट्रिक मेंटल हेल्थ, 8(1), 4-9.
6. नारायण, ए., इत्यादी. (2020). वृद्ध आणि कोविड-19: भारतातील उदयोन्मुख आव्हाने. इंडियन जर्नल ऑफ पब्लिक हेल्थ, 64(परिशिष्ट), S199-S201.